

Lunds universitet
Sociologiska institutionen

Försvinnande värld
– om arbete i det postmoderna samhället

Zaskia A. Fager
Kandidatuppsats: SOCK01, 15HP
Vårterminen 2011
Handledare: Bo Isenberg

Abstrakt

Zaskia A. Fager

Titel: Försvinnande värld – om arbete i det postmoderna samhället

Kandidatuppsats: SOCK01, 15HP

Handledare: Bo Isenberg

Sociologiska institutionen, Vårterminen 2011

Mot bakgrund av arbetsmarknadens förändringar och den centrala plats arbetet tar i den offentliga och politiska diskursen i det postmoderna samhället diskuteras i denna uppsats texter om och kring arbetet. De texter som diskuteras är filosofen Hannah Arendts *Människans villkor* (1958), sociologen Zygmunt Baumans *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen* (1998) samt sociologen Richard Sennetts *The corrosion of character* (1998) och *The Craftsman* (2008). Utgångspunkten för diskussionen är tanken om *logos* som det mänskliga tänkandets förmåga och möjlighet att genom utsagor och begrepp skapa möjlighet till förståelse av en given företeelse i kombination med frågor som formulerats med tanke på att underlätta närmandet av materialet. I uppsatsen diskuteras också en hermeneutisk princip, totalitetsprincipen, och dess relevans för undersökningen, även urvalet av texterna diskuteras. Uppsatsen tar formen av en essä. I uppsatsen återfinns också ett tillbakablickande avsnitt där fyra kanoniserade sociologers texter (Durkheim, Marx, Simmel Weber) om arbetet diskuteras. Vad gäller huvuddiskussionen behandlar det inledande avsnittet behandlar Arendts (1958) uppdelning mellan arbete och tillverkning, varpå följer en diskussion av den kritik Sennett (2008) framlagt av denna. Sedan diskuteras flexibilitet och arbetsdelning, följt av ett avsnitt om arbetets moral och etik. Därefter tas arbetet som en aspekt av konsumtionssamhället (Bauman 1998) upp och det sista avsnittet innan de avslutande reflexionerna tar vid behandlar vad jag har valt att kalla tidsaspekten. I den avslutande delen av uppsatsen presenteras en sammanfattning av diskussionen i termer av tre för arbetet i det postmoderna samhället centrala teman: arbetsdelning, flexibilitet, brist på kontinuitet. Här föreslås även nya eller versioner av begrepp, samt paradoxer, för att beskriva aspekter av arbetet och arbetsmarknaden, dessa begrepp och paradoxer är: temporal arbetsdelning, paradoxen mellan fragmentisering och enhet med avseende på arbetet, den nya arbetsetikens personliga aspekter, det valfrihetsparadigm som präglar det postmoderna samhället samt begreppet konvertibla kunskaper.

Nyckelord: Arbete, Postmodernitet, Arendt, Bauman, Sennett

Innehållsförteckning

Inledning	s.1
Version - Relation	s.2
Form	s.3
Urval av texter	s.4
Ramresonemang	s.5
Kanonisk kavalkad	s.6
Försvinnande värld	s.12
– <i>Prolog</i>	s.12
– <i>Världen och nödvändigheten</i>	s.12
– <i>Förena(d) kritik</i>	s.14
– <i>Flexibilitet och arbetsdelning</i>	s.16
– <i>Arbetets moral och etik</i>	s.20
– <i>Arbete i konsumtionssamhället</i>	s.23
– <i>Tidsaspekten</i>	s.25
Avslutande reflexioner och paradoxer	s.27
Noter	s.30
Referenser	s.31

Vad oroar människan annat än att de icke kunna bringa sina begrepp i överensstämmelse med tingen (...)?

*(J.W. Goethe *Willhelm Meisters läroår*)*

Inledning

Vi förväntas arbeta allt mer och allt högre upp i åldrarna. Samtidigt är det en allt mindre grupp människor som finner att de har en självklar plats på dagens arbetsmarknad. Vissa grupper (läs: invandrare och ungdomar) föreslås till och med sänka sina löneanspråk och krav på anställningstrygghet för att över huvud taget kunna konkurrera om de existerande jobben.

Aspekter som dessa fick mig att fundera, över arbete och vad det egentligen innebär i det postmoderna samhället. Det tycks inte en central men samtidigt förgivettagen plats. Om man exempelvis tittar på det politiska området är det få partier som idag förespråkar kortare arbetsdag, rent ideologiskt tycks också tanken om det arbetsfria samhället ligga längre bort än någonsin. Detta trots protestyttringar som exempelvis de demonstrationer och strejker i bland annat Storbritannien och Grekland som tagit plats under våren och sommaren 2011. Dessa kan tänkas vittna om att den tillväxtens ideologi¹ som allt detta faller tillbaka på är en psykologisk orimlighet. Det tycks finnas en motsättning mellan arbetets (uppfattade) positiva effekter för samhället i stort och hur människorna (samhällsmedborgarna) själva uppfattar och upplever detta arbete. På vilka konsekvenser arbetet får och har på samhällssystemets olika nivåer om man så vill.

Mot bakgrund av detta kommer jag att i det följande undersöka och diskutera verk och texter av ett antal författare. Dessa författare har ägnat sidor åt att på olika sätt beskriva arbetet, dess olika aspekter och implikationer. På så sätt har de också konstruerat utsagor om arbetet som sådant; de relationer det ingår i och de processer det varit och är en del av. Dessa utsagor utgör å sin sida både en del av de teoretiska aspekterna av arbetet och en utgångspunkt från vilken det är eller blir möjligt att tänka sig hur arbetet påverkar samhället och dess människor samt förhållandena dem emellan. Dessa premisser i sin tur skulle kunna sägas utgöra både förutsättningen för min diskussion och den förståelse med vilken jag inleder arbetet med denna uppsats.

De texter jag kommer att diskutera är filosofen Hannah Arendts *Människans villkor* (1958), sociologen Zygmunt Baumans *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen* (1998) samt sociologen Richard Sennetts *The corrosion of character* (1998) och *The Craftsman* (2008).

Det övergripande problemområdet för uppsatsen kan beskrivas således: Ämnet för diskussionen är arbete och problemet, formulerat som en fråga, lyder: *Vad innebär arbetet i det postmoderna samhället?*

På vissa ställen i texten återfinnes allmänna definitioner av olika begrepp – ofta begrepp som utgör del av för ämnet mer specifika begrepp. Dessa definitioner är baserade på definitionerna i ett svenskt standardverk, Nationalencyklopedin. De citat som är hämtade ur titlar som i referenslistan återfinnes på engelska har översatts till svenska av mig.

Version – Relation

På vissa sätt korresponderar min framställning med aspekter av den diskursanalytiska traditionen. I antagandet om att språket och användningen av detta inte enkom är av en praktisk, funktionell eller materiell natur, utan att språket också formar den verklighet vi befinner oss i (Bergström och Boréus 2005 s.326). I förlängningen innebär detta också att språket av- och begränsar vad som kan tänkas och därmed också vad som kan göras (ibid. s.306). Detta betyder dock inte att jag anser verklighetens praktiska eller materiella sida oviktig eller tror att verklighet kan reduceras till diskurs eller språkanvändning. Även om jag således i min framställning befinner mig på det diskursiva planet tycktes mig den kombination av hermeneutik och form som här presenteras mer ändamålsenlig än en regelrätt diskursanalys: Genom det hermeneutiska elementet snävas först och främst undersökningsområdet in genom att det övergripande problemområdet konkretiseras i och med att fokus läggs på *relationen* mellan arbetet och samhället och *relationen* mellan individen och hennes arbete. Således specificeras problemområdet i följande frågeställningar: *hur ser dessa relationer ut; vilka begrepp kan bäst beskriva dem?*

Vidare sätts texterna i och med detta element också i fokus som stående i relation till empirin, inte utanför den men heller inte immanent i den. På detta sätt ges också möjlighet att behandla begreppen som empiriskt grundade, som en del av språket i en objektiv mening. Språket som sådant utgör förvisso en diskurs och när jag skriver att begrepp kan förstås som en del av språket i en objektiv mening vill jag peka på den abstrakta nivå som detta genom begrepp har möjlighet att befinna sig på. Genom formen hamnar fokus på diskussionen och den reflexiva process som är nödvändig för detta abstraherande. För den förtätning av empirin som sker i och med begreppsliiggörandet av den.

Tillsammans utgör de båda aspekterna en metod konstruerad med möjligheten till en speciell typ av förståelse i åtanke; förståelse av den *begreppsliiggjorda* empirin.

Hermeneutik är en metod som vuxit fram ur den protestantiska bibelanalysen och studiet av klassiska antika texter, den skiljer sig från andra metoder genom att vara mer inriktad på förståelse än på förklaring. Skillnaden varande att en förståelse av ett fenomen, enligt hermeneutiken, också innebär tolkning och därmed en immanent meningsfullhet i det givna fenomenet. För min undersökning kommer jag alltså att låna *ett* för *hermeneutiken* centralt begrepp, närmare bestämt *totalitetsprincipen*.

Totalitetsprincipen uttrycker den *hermeneutiska cirkeln*; för att förstå helheten måste man förstå delarna och omvänt, för att förstå delarna måste också helheten förstås (Alvesson och Sköldberg 1994 s.115). I praktiken innebär detta ett upprepat skiftande av analysperspektiv, från del till helhet till del och så vidare (ibid. s.116). Vad som är del respektive helhet måste, med utgångspunkt i den

förhandenvarande problematiken, ytterst avgöras av personen som utför analysen (ibid. s.121). Jag tänker mig att det kan vara fruktbart att föreställa sig att det denna princip de facto uttrycker är en *relation* – ett förhållande mellan olika plan eller nivåer av verkligheten vilka ömsesidigt påverkar varandra. Följande frågeställningar kommer att fungera som ingångar till både läsningen av materialet och diskussionen av det: *i vilken utsträckning kan de olika texterna verka belysande på varandra; vilka gemensamma teman (med avseende på arbetet) kan urskiljas i och med en diskussion av de olika texterna?*

Form

Varje problematisk människas väg leder till form eftersom det är den enhet som, inom sig själv, kan förena det största antalet skilda krafter. (Lukàcs 1910:2010 s.39)

Lejonparten av denna framställning utgörs av en sammansatt text som i en mer konventionell uppsats skulle ha tagit formen av distinkta avsnitt med specifika syften – presentation av teori respektive empiri samt analysen av denna. I föreliggande fall sammanfaller dock dessa områden till stor del och analysen skulle kunna sägas återfinnas i själva det sammanfallande momentet. Med detta i åtanke har jag valt att definiera texten som en essä.

För filosofen och litteraturkritikern György Lukàcs är *form* det som utgör en gräns kring en substans – en tanke vilken annars skulle ha upplösts i allt (ibid. s.23). Form definierar gränsen för det immatriella, så att formen på ett plan blir bestämmelsen. Essän kan enligt Lukàcs finna sitt existensberättigande i tanken att ett mål endast kan uppnås genom att vägen dit trampas upp om och om igen, essän blir då denna väg förkroppsligad (förtextligad) – detta är vad den *gör* (ibid. s.33). Med avseende på vad den *är* skriver han sålunda: ”Essän är ett domslut, men kärnpunkten – det som bestämmer dess värde – är inte utslaget eller domen i sig (vilket är fallet med systemet) utan den dömande processen.” (ibid. s.34). Och det är alltså detta det processuella, reflexionen som i någon mening både målet och medlet, jag är ute efter genom att definiera min uppsats i termer av essä. Detta att trampa upp vägen – men att stanna på olika platser varje gång, att ta olika om- och genvägar så att målet nås men vid olika tidpunkter och från olika håll vid varje promenad. Att låta bedömningen vila till förmån för den reflekterande processen. Allt detta är aspekter av essäskrivandet som också lånar sig väl som premisser för ett arbete av den typ jag skall framställa här, essäformen i denna mening skulle kanske till och med kunna sägas utgöra en typ av metod.

Det skall emellertid anmärkas att den Lukàcs som skrev essäerna i *Soul and form* förmodligen inte skulle uppskatta en sådan användning av det där framlagda resonemang som jag här försöker göra gällande. Det han gör i denna text, förutom att beskriva essäns ”form och natur”, är nämligen att

söka definiera essän som en konstform (ibid. s.17). Därvid görs också en, mer eller mindre skarp, åtskillnad mellan vetenskapen och konsten: "Vetenskapen påverkar oss med sitt innehåll, konsten med sin form; vetenskapen erbjuder oss fakta och relationerna emellan fakta, men konst erbjuder oss själar och öden" (ibid. s.18) och kanske skulle Lukàcs anse min användning av hans text som en otillbörlig sammanblandning av syften. Dessa kommentarer hindrar dock ej att essän och dess implikationer i egenskap av specifik form, såsom de beskrivits ovan, utgör en form som också lämpar sig för mer "tekniska" texter. Utan att på något sätt jämställa vetenskap och konst skulle jag också vilja påpeka att samhällsvetenskapen i det tjugoförsta århundradet är en vetenskap som i mångt och mycket gjort sig av med de skarpa gränsdragningar som har vidhäftat den i andra skeden – och som förvisso kanske också var nödvändiga för att över huvud kunna etablera tänkandet kring det sociala som en *vetenskap*. Exempel på detta ser vi i den feministiska forskningens insikter om behovet av att i vissa fall försöka överbrygga klyftan mellan forskaren och dennes objekt – att forska "med" och inte "om". Även den så kallade språkliga vändningen (*linguistic turn*) inom humanvetenskaperna över huvud och det upplösande av gränserna mellan språk och verklighet som denna inneburit kan sägas utgöra ett exempel på detta.

Såsom jag, med hjälp Lucàcs, valt att definiera essän förtextligar den alltså en reflexiv process och lägger samtidigt band på den. Det är med andra ord en form som har förmågan att härbärga en speciell typ av spänning. Motsägelser och paradoxer kan i denna form samexistera på ett fruktbart sätt. Det vill säga på ett sätt som medger förståelse för dem. Det är i ljuset av detta jag valt ifrågasvarande form: Då det att diskutera abstraktioner – det vill säga begrepp – om inte förutsätter så i alla händelser ser sig högeligen behjälpt av en form med dessa egenskaper. Liksom essän är begreppet ett *försök*, ett försök att specificera det speciella eller generella i en given företeelse för att på så sätt skapa utrymme för diskussion och även för en empiri som inte endast är deskriptiv.

Urval av texter

De olika texterna har en gemensam nämnare i att de i någon mening behandlar arbetet. Genom att välja texter som gör så på olika sätt och plan tänker jag mig att möjligheten till intressanta motsägelser eller likheter blir, inte större utan snarare att det utrymme där de eventuellt uppstår medger större plats för mig som författare av följande text att resonera kring dem. Jag tänker mig nämligen att om alla texterna befunnit sig på samma plan och arbetat utifrån utgångspunkter vilka i stort var de samma, skulle utrymmet för ett resonemang kring det som i det här fallet är pudelns kärna – arbetet – kringskärmas av ungefär samma anledningar som en diskussion mellan människor under sådana förutsättningar mest består av instämmande läten. Jag menar med andra ord att det

familjära kan verka hämmande i en sådan situation.

För att förankra texten i den historicitet som är, eller har blivit, den specifikt sociologiska kommer jag även att presentera klassiska tankar kring arbetet i ett särskilt avsnitt för att sedan kunna återkoppla till dessa i huvudtexten. De författare som kommer att presenteras i detta avsnitt är Emile Durkheim, Karl Marx, Georg Simmel samt Max Weber.

Jag gör naturligtvis inga anspråk på att täcka mer än en bråkdel av den text som samhällsvetenskaperna producerat om arbetet. Jag gör heller inte anspråk på att ha gjort ett representativt urval i någon mening utan hoppas enbart, som jag tror framgick av problemformuleringen, att kunna bidra med en i något avseende intressant diskussion.

Sammanfattning av respektive texts övergripande resonemang (ramresonemang)

Huvudtesen i Baumans text är att förflyttningen från modernitet till postmodernitet också inneburit en förflyttning från ett samhälle av producenter till ett av konsumenter. Detta för med sig en speciell estetik och ett betonande av valfriheten som den högsta friheten. Vilket leder till att vår syn på både arbetet och fattigdom förändras.

Vad gäller Sennetts båda texter är det övergripande resonemanget i den första (1998) att den senmoderna (Sennetts ordval) organiseringen av arbetet innebär en slags disorganisation av tiden – flexibilitet är honnörsordet – och att detta får konsekvenser för människors möjligheter att skapa koherenta karaktärer.

Den andra texten (2008) diskuterar hantverket, dels i termer av en speciell verksamhet med speciella återverkningar på/för den som utför det. Dels diskuteras vad som av Sennett uppfattas som det samtida samhällets nedvärdering av hantverket som verksamhet. I denna diskussion berörs även aspekter av arbetet och dess organisering, till viss del överlappar de båda texterna varandra på det området. Diskussionen i den senare texten förs vidare i viss polemik mot den idé av Arendt som presenteras i det följande och ett av avsnitten i texten kommer att behandla detta specifikt.

Arendts bok är, som sagts, betitlad *Människans villkor* och det är en hel del som avhandlas i den. Det som är av vikt för föreliggande uppsats är främst texterna om arbetet och tillverkningen. Arendt gör en åtskillnad dem emellan och diskuterar deras förhållande till varandra och till andra verksamheter och företeelser i samhället. Huvudtesen skulle kunna beskrivas i termer av att arbetet – den verksamhet som förkroppsligas i *animal laborens* – är av en processuell karaktär – det ingår i en process tillsammans med konsumtionen och är sålunda underkastad nödvändigheten. Tillverkningen – förkroppsligad i *homo faber* – är den verksamhet som konstituerar världen genom sitt förtingligande av materialen. Genom tillverkningen skapas det rum där människorna kan framträda som unika individer.

Kanonisk kavalkad

Arbete har allt sedan kunskapen om och teoretiserandet kring samhället underkastades vetenskapliga anspråk varit föremål för intresse för denna vetenskap och därmed sociologin. Jag kommer i det följande presentera några av de tankar som allt vidare teoretiserande kring arbetet ha måst förhålla sig till och utgår ifrån – försåvitt det mänskliga vetandet tar formen av en ackumulerande process. Med vilket jag avser att beskriva hur det samtida – vilken samtid man än befinner sig i – vetandet och kunskapen alltid står i *någon typ av* relation till den kunskap och det vetande som föregick den. Opposition och förkastande innebär även de ett förhållningssätt som implicerar en relation.

Max Weber har i sitt arbete *Protestantismens etik och kapitalismens anda* (1905) diskuterat ett förhållande som kan tänkas ha utgjort en förutsättning för att det kapitalistiska systemet har blomstrat med särskild kraft i det västerländska-kristna samhället. Med kapitalismen avser Weber strävan efter ”profit, och ständigt *förnyad* profit, genom kontinuerligt, rationellt, kapitalistiskt företagande” (Weber 1905:1958 s.17, *emfas i original*) och vidare definierar han “en kapitalistisk ekonomisk handling som en handling vilken vilar på en förväntan om profit genom förverkligandet av utbytesmöjligheter, det vill säga på (formellt sett) fridsamma chanser till profit” (*ibid.*). Det Weber beskriver i sin framställning är en speciell typ av *rationalitet* vilken återfanns och var särskilt framträdande i den kalvinistiska läran; han ber oss följaktligen hålla i minnet att det är denna rationalitets återverkan på det ”praktiska livet” som avgör kalvinismens inflytande på det förhandenvarande problemet, det vill säga förhållandet mellan kapitalismen och protestantismen (*ibid.* s.124).

Den protestantiska etiken korresponderade, menar Weber, särskilt väl med den ”anda” som kapitalismen innebär – eller i alla fall innebar i sitt tidigare skede – och detta av flera anledningar. Enligt det protestantiska synsättet, som hos Weber exemplifieras med texter av Richard Baxter (1615-1691) brittisk teolog och kyrkoledare, är det genom det aktiva handlandet som människan bäst kan tjäna Gud. Arbetet är dels ett ”beprövat *asketiskt medel*” (Weber 1920:1978 s.103, *emfas i original*). Dels är det ett mål i sig: ”Att känna leda inför arbetet, är ett tecken på att man inte undfått nåden.” (*ibid.*).

Av vikt med avseende på korrelationen eller sambandet mellan kapitalismen och protestantismen var att den sistnämnde inte predikade, till skillnad från Luther, att människan skulle stanna på den plats som givits henne av Gud. Tvärtom ansågs det som en skymf mot denne att förbise någon chans att avancera – eftersom ju också sådana chanser måste anses som av Gud givna. Ökad profit kunde därmed i sig ses som ett tecken på nåd (*ibid.* s.106). Därmed dock inte sagt att det

uppmuntrades till att sedan spendera denna profit på sig själv, rikedomen var nämligen ett gissel i den meningen att den kunde leda till lättja och njutningslystnad. I dessa trossatser ser alltså Weber ett utmärkt incitament till att förvisso ackumulera kapital men endast för att åter investera det (ibid. s.114).

En annan poäng som Weber gör är att också yrkesspecialiseringen korrelerade med den protestantiska etiken i så motto som arbetet i sig inte var hela saken. För att tjäna Gud på bästa sätt krävdes också att detta arbete var systematiskt och metodiskt och helst företogs inom ett yrke, bara på så sätt kunde det utgöra ett *kall* (ibid. s.105). Man kunde emellertid visst både ha flera yrken och även byta yrke om man så önskade, bara detta skedde med strävsamhetens ideal för ögonen och med det egna eller allmännas – och därmed också Guds – nytta i åtanke (ibid. s.106).

Sammantaget gjorde allt detta att också kapitalistens intressen kunde omfattas av denna etik. Weber skriver sålunda:

uppfattningen av detta arbete som ett kall, som det främsta – ja, ofta det enda – medlet till att skaffa sig visshet om det egna nådaståndet. Och från den andra sidan sett legaliserade asketismen exploateringen av denna specifika arbetsvillighet, genom att tolka också företagarens vinstintressen som ett 'kall'. Det är uppenbart, att denna allenarådande, exklusiva strävan efter Gudsriket i form av pliktuppfyllelsen inom ett kall (...) måste ha inverkat mycket gynnsamt på arbetets 'produktivitet', i ordets kapitalistiska mening. (ibid. s.118)

Emåle Durkheim kopplar i sitt klassiska verk *The division of labour in society* (1893) samman arbetsdelningen med en speciell form av samhällelig *solidaritet*. Durkheim menar att arbetsdelningen i samhället ger upphov till en ny typ av solidaritet. Tidigare, med Durkheims ord i mer ”primitiva samhällen” (ibid.), baserades solidariteten mellan människor som levde tillsammans på likheter: ”en solidaritet *sui generis* vilken, eftersom den grundar sig på likheter, binder individen direkt till samhället” (Durkheim 1893:1997 s.61). Denna typ av solidaritet benämns av Durkheim *mekanisk solidaritet*.

Arbetsdelningen innebär en annan typ av solidaritet som istället baseras på skillnader. När varje individs verksamhetsområde specialiseras allt mer blir hon samtidigt mer beroende av andra individer (och deras specialiteter). Denna typ av solidaritet benämner Durkheim *organisk solidaritet* och liknar den därvid med en kropps funktionssätt där varje organ har sin bestämda funktion koordinerad av en central mekanism:

Dessa [samhällen där organisk solidaritet är förhärskande] konstitueras inte genom

replikation av homogena element, utan genom ett system av olika organ. Vart och ett av dessa har en speciell roll och de är också formade av särskilda delar. De samhälleliga elementen (...) är (...) samordnade, och underordnade varandra, runt samma centrala organ. (...) Detta organ är inte längre av samma karaktär som i [samhällen där mekanisk solidaritet är förhärskande], eftersom, om de andra organen är beroende av det, är det i gengäld beroende av dem. (ibid. s.132)

Durkheim menar vidare att det som initialt sluter människor samman och får dem att organisera sig i grupper är förhållanden som exempelvis släktskapsband eller band till samma territoriella område. Först när den typen av omständigheter samlat ihop en grupp människor uppstår behovet och förutsättningarna för (någon typ av) samarbete (ibid. s.219). Arbetsdelningen och den specialisering den innebär tar, enligt Durkheim, sin utgångspunkt i att dessa grupper av människor småningom blir allt mer koncentrerade och omfattningsrika. Därmed blir också kampen för överlevnad svårare, och arbetsdelningen uppstod alltså som ett slags svar på denna problematik. I och med denna knyts människorna hårdare till varandra samtidigt som konkurrensen fördelas på en mängd områden. För Durkheim är med andra ord arbetsdelningen inte ett ekonomiskt faktum, produktionsökningen är för honom sekundär, den är istället en strategi för en fungerande och solidarisk samlevnad: ”Om vi specialiserar oss är det inte för att producera mer, utan för att göra det möjligt att leva under de nya förhållanden som skapats för oss” (ibid. s.217). En viktig aspekt av detta är att Durkheim betraktade samhällslivet som en i grunden *spontan* process (ibid. s.151). Arbetsdelningen är alltså en effekt av människors spontana – men mot behov svarande – handlingsmönster och inte en uttänkt plan.

I sin framställning tar Durkheim även upp tre olika sätt på vilka den ”naturliga” arbetsdelningsprocessen kan förvanskas – bli patologisk för att stanna vid dennes terminologi. Först och främst medger han att den önskvärda graden av spontanitet inte hade uppnåtts i det samhälle han beskrev, exempel på detta är ”externa ojämlikheter” (ibid. s.315) som exempelvis poster och befattningar som ärvs oberoende av om den ärvande är lämplig för dessa. För det andra kan inte arbetsdelningen fungera på ett tillfredsställande sätt – dvs. med tätare band och högre grad av solidaritet som följd – i ett samhälle vars aktiviteter inte har uppnått en tillräckligt intensiv aktivitet (ibid. s.328). Den tredje och sista aspekten av icke fullt funktionsduglig arbetsdelning handlar om klasskrig och om hur arbetarna, under arbetsdelningen, upplever sina enskilda och specifika uppgifter som fördummande och alltför ensidiga. Detta är vad Durkheim väljer att kalla den anomiska (*anomic*) arbetsdelningen och enligt Durkheim kan denna upplevelse bara komma ifråga under ”exceptionella och abnormala omständigheter” (ibid. s.307) ty:

[N]ormalt sett kräver utförandet av varje specialfunktion att individen inte är allt för uppslukad av den utan i kontinuerlig kontakt med angränsande funktioner, genom denna kontakt blir han medveten om dessa funktioners behov och de förändringar som tar plats i dem etc. (...) Han är därför inte en maskin som upprepar rörelser vilkas mening han inte uppfattar, tvärtom vet han att de pekar i en särskild riktning, mot ett mål vilket han kan uppfatta mer eller mindre tydligt. (ibid. s.308)

Georg Simmel har, till skillnad från de övriga författarna som här presenterats, inte ägnat ett helt och/eller specifikt verk åt att diskutera arbetet eller dess återverkningar, på människan och i samhället. Hans kommentarer kring detta återfinns istället spridda i en mängd texter som för övrigt behandlar bland annat kultur, individualitet och sociala former. Jag kommer därför även att citera ur en text som diskuterar den simmelska sociologin ur ett övergripande perspektiv (Cosser 1977), citat ur detta verk är följaktligen inte direkta citat ur Simmels egna texter.

I likhet med Durkheim ser Simmel ett skifte från en typ av social organisering där den enskilda individen var bunden i sin helhet till exempelvis sin familjegrupp, sitt skrå eller liknande ”sociala *cirklar*”. Subordinationen i ett sådant samhälle var, enligt Simmel, följaktligen även den total: ”Herremannen dominerade inte bara trälen eller den livegne på det politiska området; han dominerade dennes hela person – ekonomiskt, juridiskt och socialt. Således var också beroendet allomfattande.” (Cosser 1977 s.189). Simmel tänker sig att det förmoderna samhällets sociala cirklar var organiserade på ett koncentriskt vis. Till exempel människan (mannen) som medborgare i en stad; staden som medlem i en större sammanslutning (federation) av städer. Bara i det att han tillhörde den innersta av dessa cirklar tillhörde en människa även de yttre (ibid.).

Det moderna samhället å andra sidan är, såsom Simmel betraktar det, bestående av en mängd sociala cirklar där beröringspunkterna dem emellan utgörs av individer – i det att dessa, mer eller mindre fritt, kan ansluta sig till de sociala grupper han eller hon finner lämpligt. På så sätt kan subordination i en grupp eller ett sammanhang balanseras av superordination i en annan (ibid. s.190). När det gäller arbetet får detta konsekvenser i det att produktionen utvecklas till blott en teknik och förlorar därmed de återverkningar den tidigare haft med avseende på individens personlighet:

Emedan [personlighet och arbete] ursprungligen var sammansmälta har arbetsdelningen och produktionen för marknaden, det vill säga, för helt okända konsumenter inför vilka man förhåller sig likgiltig, senare tillåtit personligheten att i allt större utsträckning dra sig tillbaka från arbetet och baseras på sig själv. (Simmel 1908:1971 s.341)

Därmed blir subordination, på exempelvis arbetsplatsen, enbart en “teknisk nödvändighet” (ibid.).

Konkurrens och arbetsdelning kan också ses som ”ekonomiska projektioner av metafysiska aspekter av social individualism” (Simmel 1957:1971 s.225). Eller, med andra ord, arbetsdelningen som det praktiska uttrycket för en specifikt modern typ av individualitet:

Här betyder individualism att en person antar, och borde anta, en position som han och ingen annan kan fylla; denna position väntar, så att säga, på honom i organiseringen av helheten, och han bör söka tills han finner den; att det personliga och det sociala, den psykologiska och metafysiska meningen i den mänskliga existensen realiseras i denna varandets oföränderlighet, i denna förstärkta differentiation av själva utförandet. (Simmel 1908:1971 s.272)

En individ uppnår, enligt Simmel, kultivering genom att tillägna sig de kulturella värden och produkter som omger henne (Cosser 1977 s.191). Samtidigt förhåller det sig så att dessa kulturella produkter (e.g. lagen, religionen, de ekonomiska systemen) är skapade av och för människor men ”antar en objektiv form och utvecklas i enlighet med en, i dem immanent, logik genom vilken de samtidigt alieneras från sitt ursprung såväl som från sitt syfte” (ibid. s.192). Marx ekonomiska fetischism är för Simmel sålunda endast ett specialfall av de kulturella produkternas allmänna ”öde” (ibid. s.191).

Karl Marx är kanske den teoretiker som de flesta kommer att tänka på i samband med arbete, eller kanske snarare vid tanken på arbetarrörelsen och vänsterorienterad politik. Ett av de begrepp som är centrala i Marx verk är *alienation*. Med alienation avses allmänt en känsla av förfrämligande och maktlöshet, i Marx arbeten finner vi fyra aspekter av denna.

Alienationen från *arbetet* består i att arbetet i förhållande till den som utför det (under kapitalismens premisser) är någonting yttre (Marx 1844:1973 s.34). Arbetet blir på så vis ett medel för att uppnå mål och uppfylla behov *utanför* arbetet. Med alienation avser Marx också arbetarens ”*förlust av objektet*” (ibid. s.32, *emfas i original*). Det vill säga hennes arbete resulterar i en produkt som inte tillhör henne – detta är alienationen från tinget (ibid. s.35). Marx skriver sålunda:

Objektet som arbetet producerar, dess produkt, framträder som ett för arbetet *främmande väsen*, som en av producenten *oavhängig makt*. Arbetsprodukten är det arbete som fixerats i ett ting, den är arbetets *objektivering*. Arbetets förverkligande är detsamma som dess objektivering. Detta förverkligande av arbetet innebär under de nationalekonomiska förhållandena arbetarens *förvisning från verkligheten*, och att arbetet blivit ett objekt framstår som *förlusten av och slaveriet under objektet*, besittningstagandet som *alienation*, som *avyttring*. (ibid. s.31, *emfas i original*)

Det alienerade arbetet skiljer också människan från hennes art. Genom frambringandet av

objektvärlden skapar människan, enligt Marx, sig själv som ”artväsen”:

Denna produktion är hennes verksamma artliv. Genom den framstår naturen som *hennes* verk och hennes verklighet. Arbetets objekt är därför att *objektivera människans artliv*, på så sätt att hon inte bara som i medvetandet intellektuellt utan i praktiken både blir subjekt och objekt för sin egen handling och att hon därmed kan betrakta sig själv i en av henne skapad värld. Genom att det alienerad arbetet berövar människan objektet för hennes arbete, berövar det henne också hennes *artliv* (ibid. s.37, emfas i original)

Den fjärde aspekten av alienationen handlar om ”*människans alienation från människan*” (ibid. s.38, emfas i original). Detta på grund av att alienationen från arten, tinget och självet, menar Max, får sitt verkliga uttryck i förhållande till en annan människa: den som är alienerad i sitt arbete kommer också att bedöma sin medmänniska ”enligt den måttstock som gäller för henne själv som arbetare” (ibid. s.38).

Vad gäller arbetsdelningen skiljer Marx (1867:1973 s.158-9) på den samhällliga, som avser produktionens uppdelning i släkten, arter och specialiteter, och den manufakturmässiga arbetsdelningen, som avser nedbrytningen av arbetet i ensidiga rörelser.

Den samhällliga arbetsdelningen ser Marx som förmedlad genom varuutbytet, dess grundval varande skillnaden mellan stad och landsbygd (ibid. s.159).

Den manufakturmässiga arbetsdelningen utvecklas däremot som ett svar på (det i kapitalismen immanenta) behovet av ökad produktivitet (ibid. s.150). Denna arbetsdelning förändrar produktionsprocessen på så vis att den istället för att vara utsträckt i tiden blir utsträckt i rummet (ibid. s.154). Genom uppdelningen i handgrepp skapas en ny grupp av ”olärda arbetare”, vilket leder till att arbetskraftens värde sjunker eftersom tiden för dess reproduktion förkortas (ibid. s.158). Karakteristiskt för den manufakturmässiga arbetsdelningen är vidare att

delarbetaren ej producerar någon vara. Först delarbetarnas gemensamma produkt förvandlar sig till en vara. Arbetsdelningen inom samhället är förmedlad genom köp och försäljning av olika arbetsgrenars produkter, delarbetenas sammanhang i manufakturen genom olika arbetskrafters försäljning till samme kapitalist (...). Den manufakturmässiga arbetsdelningen förutsätter produktionsmedlens koncentration i en kapitalists hand, den samhällliga arbetsdelningen produktionsmedlens splittring mellan många inbördes oavhängiga varuproducenter. (ibid. s.161)

Det ovanstående teorierna kan alltså, inom den sociologiska idétraditionen – försåvitt det existerar en sådan – förstås som en slags utgångspunkt. De utgör också exempel på olika sätt att tänka på

arbetet och olika sätt att förstå detta i historiska termer.

Försvinnande värld

Prolog

Jag använder mig genomgående av ordet *postmodern* för att beteckna samtiden. I min användning av begreppet postmodern följer jag statsvetaren Colin Crouchs definition. Han använder sig av postprefixet för att benämna en tidsperiod då ”någonting nytt” (2005:2011 s.33) förminskar betydelsen av vissa specifika förhållanden och omständigheter i den tidsperiod som föregick. I detta fall betyder det att vissa av de tendenser och strömningar som var dominerande i det moderna samhället får förminskad betydelse på grund av att andra idéer och följaktligen tillvägagångssätt blir dominerande. Med moderniteten avses i allmänhet den tidsperiod som kan sägas ha tagit sin början vid tiden för den franska revolutionen och pågått en bit in på 1900-talet, med avseende på föreliggande ämnesområde skulle man kunna tala om en brytning kring slutet på 1970-talet.

Jag kommer naturligtvis inte att tala i absoluta termer utan söka beskriva övergripande tendenser, följaktligen har det som här sägs också begränsad bäring på de arbeten som tillskrivs speciellt värde – så kallade statusyrken – på grund av specifikt kulturella aspekter. Det är vidare det västerländska, det europeiska och anglo-saxiska samhället som avses.

Texten är organiserad i avsnitt som vart och ett behandlar ett eller ett par besläktade teman. Det inledande avsnittet behandlar Arendts (1958) uppdelning mellan arbete och tillverkning, varpå följer en diskussion av den kritik Sennett (2008) framlagt av denna. Sedan diskuteras flexibilitet och arbetsdelning, följt av ett avsnitt om arbetets moral och etik. Därefter tas arbetet som en aspekt av konsumtionssamhället (Bauman 1998) upp och det sista avsnittet innan de avslutande reflexionerna tar vid behandlar vad jag har valt att kalla tidsaspekten.

Världen och nödvändigheten

Arendt (1958:1998) gör i sin framställning en åtskillnad mellan *arbete* och *tillverkning* (hantverk). Med *arbete* avser Arendt de verksamheter som syftar till att upprätthålla livsprocesserna, arbetet som en cyklisk process ”underkastad nödvändigheten”. Arbetet är med andra ord ändlöst samtidigt som dess produkter är förgängliga. Med *tillverkning* å andra sidan avses de verksamheter genom vilka människan skapar sin värld, ett skapande som består i förtingligande – objektivering av materialen (s.190) exempelvis i form av tillverkning av möbler eller byggandet av hus. Tillverkningen innebär ett slutförande av produkten samtidigt som den, genom förtingligandet av materialen, bidrar till att konstituera den av människor bebodda världen. Genom de tillverkade sakerna ”framväxer förtrogenhet med världen, dess seder och bruk, vilka reglerar såväl människans

umgänge med tingen som umgänget människor emellan.” (ibid. s.136). Den yttersta grunden för denna distinktion finner Arendt i språket, då de europeiska språken alla har två helt självständiga ord för dessa verksamheter (ibid. s.120). Hon argumenterar vidare för att då arbetet befinner sig, på ett annat sätt än tillverkningen, i ett slags dialog med själva livsprocessen reproducerar det sig självt i en dubbel bemärkelse. Dubbel på grund av förmågan att producera ett överskott som inte bara har förmågan att reproducera den samtidiga arbetskraften utan också nästa generation arbetskraft. Med ögonen på Marx omkonceptualiserar Arendt således arbetet, från produktivitet till fruktbarhet: ”arbetets möda och födandets möda [är] bara två olika aspekter av samma sak” (ibid. s.150).

Eftersom produktivitet i någon mening implicerar beständighet har denna, menar Arendt, inte med arbetet utan med tillverkningen att göra (ibid. s.144). Arbetets produktivitet handlar om produktionen av de för artens överlevnad nödvändiga konsumtionsartiklarna. Genom arbetsdelningen har arbetet emellertid uppnått en viss grad av produktivitet. Arbetsdelningen gör det nämligen möjligt att ur den specifikt mänskliga *arbetskraften*, det kraftöverskott som återstår när reproduktionen av det egna livet och arbetskraften i det säkrats, extrahera ett mervärde som i egentlig mening inte är en produkt av arbetet som sådant utan av den ekonomiskt rationella användning av arbetskraften som arbetsdelningen innebär. Samhället blir enligt Arendts logik i våra dagar att betrakta som ett arbetssamhälle, ett samhälle som karaktäriseras av överflödets ideal, ”stegringen av arbetets inneboende fruktbarhet” (ibid. s.173).

Arbetsdelningen har vidare omvandlat hantverket eller tillverkningen till arbete, någonting som påverkar själva det sätt på vilket vi förhåller oss till de varor som produceras. ”Eftersom föremålen skapats genom arbete och alltså blivit arbetsprodukter tas de inte längre i bruk utan förbrukas och konsumeras” (ibid. s.172). Genom att dela upp tillverkningsprocessen i dess minsta beståndsdelar förlänas den samma cykliska karaktär som tidigare varit förbehållen arbetet såsom det förkroppsligas hos *animal laborans*. Det vill säga arbetet som förknippat med livets reproduktion. Tillverkningen har brutits ned till en oändlig repetition av handgrepp och på så sätt förlorat sin varaktiga, i meningen förtingligande, karaktär. På detta sätt har arbetet som sådant också tagit steget ut i offentligheten genom att de livsnödvändiga processerna som tidigare tagit plats i hushållet, i den privata sfären, nu flyttats ut på arbetsplatserna. Det är genom denna förflyttning som den sociala sfären – samhället – uppstått, dvs. genom att det ”nödvändiga hushållet blivit en sak för offentligheten” (ibid. s.77). Och om man betänker hur det så kallade sociala utanförskapet konstrueras i det offentliga samtalet – som någonting som är intimt förknippat med det att ha eller inte ha ett arbete – tycks logiken i denna idé särskilt framträdande.

Å andra sidan kan den speciella typ av utbytbarhet som skapas i och med arbetsdelningen också

bidra till en känsla av lätthet, när vem som helst kan göra vad som helst – dvs. bidra till vilken process som helst utan att egentligen förstå dess slutprodukt.

Men det innebär inte att arbetet som verksamhet inte längre skulle vara underkastad nödvändigheten eller att det mänskliga livet nu skulle vara befriat från livsnödvändigheternas obönhörliga tvång. Det betyder bara att dessa elementära livsvillkor inte längre manifesteras fullt ut och därför lätt glöms bort i dagens samhälle, till skillnad från i ett samhälle bestående av slavägare där nödvändighetens 'förbannelse' dagligen stack en i ögonen i form av slavar vilka med all önskvärd tydlighet visade att 'liv är träldom'. (Arendt 1958 s.167)

Denna uppdelning kan måhända tyckas abstrakt och ha föga att göra med hur människor de facto upplever sitt arbete. I det nästföljande avsnittet kommer vi dock att kunna konkretisera detta resonemang genom att visa hur det är fullt kompatibelt med ett mer materiellt/praktiskt orienterat sådant.

Förena(d) kritik

Meningen med följande diskussion är inte att veder- eller belägga Sennetts synpunkter eller att ta Arendt i försvar utan att visa hur Sennetts framställning i *The Craftsman* på intet sätt är oförenlig med Arendts resonemang.

Sennett tänker sig att: "*Animal laborens* är, som namnet antyder, människan som besläktad med ett lastdjur, en slav dömd till rutin. (...); För *animal laborens* är arbetet målet i sig." (2008 s.6). Emellertid, eftersom arbetet, enligt Arendt, är betingat av den livsnödvändigheternas process som även konsumtionen av arbetets frukter ingår i brister logiken i denna tolkning. I själva verket måste hela *animal laborans* existens vara fri från mål i så motto som livsnödvändigheten aldrig kan tillfredsställas innan dödens inträde för evigt gör slut på den (Arendt 1958 s.195).

I Sennetts beskrivning är vidare *homo faber* "domare över materiellt arbete och praktik, inte *animal laborens* kollega utan hans överordnade" (2008 s.6). Arendt talar förvisso om en hierarki inom *vita activa* (det verksamma livet), men givet hennes resonemang i övrigt kan man tänka sig att en mer adekvat tolkning av denna hierarki handlar inte så mycket om överlägsenhet i någon moralisk mening utan snarare just om verksamhetsgraden i de olika modaliteterna, samt om de olika verksamheternas förmåga att odödliggöra sin utförare; *om dess beständighet i tiden*. Vidare tycks det rimligt att beskrivningen gäller, inte att klassificera enskilda individer som antingen det ena eller andra, utan om två modaliteter immanenta i varje person. Sennetts negativa bild av distinktionen mellan dessa modaliteter blir vidare underlig om man betänker att det är just *homo faber* som

Sennetts framställning ägnar sig åt – hantverkaren; tillverkaren av ting. Den uppvärdering som han efterlyser av det gammaldags hantverket korresponderar på så sätt ganska väl med Arendts uppdelning mellan de båda mänskliga dimensionerna. Arendt understryker exempelvis att en aspekt av den tillverkande människan är, som också Marx tänkte sig, att denne alltid arbetar utifrån en idé. Den tänkande människan som vill dela med sig av sina tankar – inlemma dem i tingvärlden – måste dessutom befinna sig i ett tillverkningstillstånd för att kunna göra så. Att författa en bok, att måla en tavla; Arendt visar hur även sådana verksamheter kan förstås som tillverkning och allt detta är vidare just de saker som Sennett uppfattar som de specifika värdena med hantverket.

Sennetts vidare resonemang i denna text handlar delvis om liknande saker som tas upp i *The corrosion of character* (1998), vilken jag skall behandla utförligt nedan. Hur erfarenheten och därmed förmågan (*skill*) inte har någon plats på dagens arbetsmarknad. Hur tävlingsinriktade belöningsystem och system som baseras på stark auktoritet har ”demoraliserande” effekter på den arbetande människan. Hur kvaliteten har fått ge vika för kvantiteten och behovet av att få ut saker på marknaden så snabbt som möjligt. Allt detta gör, enligt Sennett, att människans innovativa förmågor och kreativa potentialer alltmer förbises och förminskas, de band mellan handen och huvudet som fann en plats i hantverket är nu mer eller mindre frånvarande – både på idéplanet och rent praktiskt. Detta leder också till att förmågan att bygga institutioner av ”hög social kvalitet” förminskas (Sennett 2008 s.263).

Den andra delen av resonemanget berör hantverket eller tillverkningens inneboende egenskaper. Hantverket innebär för det första ”materiell medvetenhet” (ibid. s.129), genom metamorfos, omvandling, uppstår detta medvetande på tre sätt. Det första har att göra med hur förändring av en viss allmän kategori av objekt (exempelvis hus eller bilar) tar plats genom ”utveckling av dess arter” (ibid. s.125). Sennett ger ett exempel på hur detta kan gå till med bilmodellen PT Cruiser: ”en bil som kombinerar 2000-talets teknologi med en kaross i 50-talsstil” (ibid. 125-6). Den andra typen av metamorfos handlar om kombination av olika element och hur denna kombination bäst kommer att fungera, som en ”sammansättning, i vilken helheten blir någonting annorlunda i förhållande till delarna, eller som en blandning i vilken komponenterna fortsätter existera oberoende av varandra.” (ibid. s.127). Den sista versionen handlar om en speciell typ av tänkande, nämligen det som är inblandat då ett ”domänskifte” (ibid.) tar plats. Med ”domänskifte” förstår Sennett ”hur ett verktyg som initialt användes i ett specifikt syfte kan användas i en annan uppgift, eller hur en viss praktiks speciella princip kan användas i en helt annan aktivitet.” (ibid. s.127); med andra ord hur det symboliska värdet hos ett objekt är omöjligt att separera från dess materiella tillstånd¹ (ibid. s. 129).

De två andra aspekterna av det materiella medvetandet är *närvaro* i det tillverkade objektet som ett sätt att konkretisera sin egen existens (ibid. s.135). Och *antropomorfos* – att tillskriva material

eller objekt mänskliga egenskaper i syfte att ”öka vårt medvetande om materialen i sig och på så sätt även tänka kring deras värde” (ibid. s.137). Människan som hant- eller tillverkare representerar således för Sennett viljan eller önskan att gör någonting ”väl, konkret, för sin egen skull” (ibid. s.144-5). Denna människa är dock satt på undantag i dagens samhälle och kanske framför allt på dagens arbetsmarknad. Detta resonemang har stora likheter med det som förs av Arendt i hennes diskussion av tillverkningen; tillverkningen som det sätt på vilket människan kan konkretisera sin värld, tillverkningen som ett speciellt förhållande till naturen – och därmed till (natur)materialen.

Den utveckling, som Sennett tycker sig se och som innebär nedvärderingen av hantverket korresponderar vidare väl med Arendts framställning i så motto som denna utveckling, så som den beskrivits ovan, genom arbetsdelningen innebär omvandlingen av allt fler verksamheter till arbete. Därför blir det också ett ganska underligt skott i luften när Sennett skriver att ”[d]enna undersökning har försökt rädda *animal laborans* från det förakt med vilket Hannah Arendt behandlade honom” (ibid. s.286). För det första eftersom den människa Sennetts framställning handlar om är tillverkaren och eftersom det han kritiserar i mångt och mycket är just den omvandling av dennes hantverk till arbete som beskrivs av Arendt. För det andra eftersom det förakt han talar om inte så mycket handlar om *människan* som *animal laborans* utan om *samhället* som premierande och behärskat av denna modalitet – försåvitt det nu är förakt över huvud.

Flexibilitet och arbetsdelning

Flexibilitet tycks vara ett begrepp som fått genomslag på allt fler samhällliga områden och inte minst då i förhållande till arbetet. En allmän definition av begreppet är flexibilitet som förmågan till anpassning. Sennett (1998) betonar denna anpassningsbarhet i förhållande till kollegor, till nya arbetsplatser och grupper, samt som tagande sitt praktiska uttryck i ökningen av deltidsanställningar, vid behovsanställningar och anställningar på bemanningsföretag. Det finns naturligtvis grader av denna flexibilitet, hos vissa arbeten och grupper är den ett mer centralt drag än hos andra. Som övergripande tendens förstådd tycks det emellertid finnas fog för att säga att flexibiliteten präglar allt fler aspekter av arbetet i det postmoderna samhället.

I den moderna arbetsmarknadens flexibla karaktär identifierar Sennett ett maktsystem bestående av tre aspekter (1998 s.47). Den första av dessa aspekter består i att omorganiseringar och strukturella förändringar på företagen idag utförs på sätt som helt bryter med det som kom före, historielösa och genomgripande förändringar som Sennett benämner ”flexibel förändring” (ibid. s.48). Syftet med denna typ av företagsomstruktureringar ser Sennett i ett behov av att inför aktieägare och marknader visa sig kapabel till förändring. Nyckeln till ökad produktivitet anses, till skillnad från en tidigare period där det var tillgången på arbetskraft som var avgörande, ligga i

denna förmåga till omvandling och bantning av de byråkratiska strukturerna till förmån för en organisationsmodell baserad på tanken om nätverket:

Länkarna mellan noderna i nätverket är lösare; du kan ta bort en del, i alla fall i teorin, utan att förstöra andra delar. Systemet är fragmentiserat; i detta ligger möjligheten att ingripa. Dess oklarheter inbjuder dina omdaningar. (ibid.).

Den andra aspekten handlar om ”flexibel specialisering” (ibid. s.51), vilket innebär att produktionen är organiserad i vad Sennett väljer att kalla ”öar av specialiserad produktion” (ibid. s.52). Företagen vill kunna möta den konsumentdrivna marknadens behov så fort som möjligt och då fungerar det inte att vara inställd på att enbart kunna producera en enda vara i en enda modell. Då denna typ av produktion kräver möjlighet till och förmåga att, från organisationens sida, ta snabba beslut korrelerar den således väl med utvecklingen av nya platta organisationsstrukturer.

Den tredje och sista aspekten berör makt mer explicit, närmare bestämt dess ”koncentration utan specialisation” (ibid. s.55). Sennett använder denna fras för att beskriva det faktum att omorganiseringarna av företagen och institutionerna innebär att maktstrukturerna blivit mer dolda och svårare att identifiera än i en klassiskt hierarkisk organisation (ibid. s.57). Detta hänger alltså ihop med de andra två dimensionerna i Sennetts maktsystem på så vis att det är denna platta, nätverksliknande arbetsplatsorganisering som gör det möjligt för de två andra dimensionerna att verkställas. Eller för den delen tvärtom; de två förstnämnda, övergripande dimensionerna gör denna typ av arbetsplatsorganisation mer eller mindre oundviklig.

Korttids- och kontraktsarbete; episodartat arbete har åtföljts av en förändring i den moderna institutionella strukturen. För att bli plattare och mer flexibla har företagen siktat in sig på att avlägsna byråkratiska lager i organisationen. Detta innebär en tendens till att befordring och avsked inte baseras på tydliga regler, inte heller är arbetsuppgifterna klart definierade; nätverket omdefinierar hela tiden sin struktur. (1998 s.23)

Vad gäller mekani- eller automatiseringen återkommer Sennett till detta i *The Craftsman* (2008) och beskriver här hur utvecklingen av maskiner som kan göra allt leder till att arbetets kunskapsanspråk eller -nivåer förändrar karaktär. Från ”praktisk kunskap till den uttalade kunskapens ledande auktoritet” (ibid. s.84), dvs. från en internaliserad och immanent kunskap till en kunskap bestående av *ord*. Detta i kombination med att människor som arbetar med maskiner sällan eller aldrig kan eller får vara med och skapa dessa maskiner gör att den tekniska utvecklingen, av de som arbetar under dessa förhållanden, uppfattas som synonym med att vara dominerad av någon

annan grupp/person (ibid. s.108). Som vi kommer att se består denna upplevelse emellertid inte av ett konkret övertag en människa över en annan utan i ett slags allomfattande övertag förmedlat av *utbyttbarheten*. Utbyttbarheten var någonting som redan Marx noterade och i vilken han såg någonting specifikt för den kapitalistiska organisationen av arbetet; en logisk och profitabel aspekt av arbetsdelningen.

Man skulle kunna se dessa tre maktdimensioner som vidareutveckling av arbetsdelningen. En vidareutveckling som dels innebär att inte bara den praktiska sidan av tillverkningen delas upp i olika handgrepp utan också att tiden gör det – projektanställningar, deltidsarbete och så vidare. Även det brott med både då- och framtiden som beskrevs ovan skulle kunna räknas hit eftersom den diskontinuitet detta brott innebär skulle kunna liknas vid den diskontinuitet som tillverkningen eller hantverket blev och är föremål för genom att rent fysiskt fragmentiseras. De ”öar av specialiserad produktion” som Sennett beskriver kan vidare även beskrivas i termer av en global arbetsdelningen. Detta innebär dock en speciell problematik som får sägas falla utanför ramen för denna uppsats.

Den tredje och sista aspekten av Sennetts maktsystem, ”koncentration utan specialisation”, har det gemensamt med arbetsdelningen att denna koncentration också den ökar utbyttbarheten på arbetsmarknaden. De platta organisationsstrukturerna medger att makten alltså koncentreras, att maktlager rationaliserats bort ur organisationsstrukturen som tidigare, i de flesta fall, hade en hierarkisk uppbyggnad. Det som är intressant här är att i och med bortrationaliseringen av dessa maktlager rationaliseras också människor som innehaft positioner på dessa nivåer i organisationens struktur bort. På så vis rationaliseras även *förhållanden* mellan människor i denna struktur bort och man skulle kunna tänka sig att det är dessa förhållanden – förekomsten av dem – som i någon mening utgör ”specialisationen”. I och med detta omvandlas också kunskapen om själva arbetsplatsen, vem som gör vad och varför osv. Från en kunskap som ökar i omfattning, i meningen övergripande, ju närmare toppen på pyramiden man kommer – men som alltså ändå existerar i någon mening på alla nivåer. Till en kunskap som är absolut, i meningen heltäckande eller allomfattande, och koncentrerad i det översta lagret.

Det förhållande som då återstår är det mellan maktfullkomlighet och maktlöshet. På samma sätt som kunskapen om en viss tillverkningsprocess innebar ett visst mått av makt innan automatiseringens intåg skulle kunskapen om själva arbetsplatsen kunna sägas utgöra en specifik typ av makt i det att en sådan kunskap också innebär ett slags inifrånperspektiv ur vilket det blir möjligt att placera sig själv och sin gärning i ett sammanhang, att konstruera ett narrativ för att tala med Sennett. Förlusten av detta perspektiv kan således tänkas innebära att de människor som arbetar görs än mer utbytbara; vem kan vara mer utbytbar och kostnadseffektiv än den som bara utför men inget vet eller har möjlighet att uppfatta. Detta kan också tänkas bidra till att möjligheten

att ifrågasätta eller modifiera förfaringssätt, av vad slag det vara månne, blir mindre – liksom möjligheten att ifrågasätta eller modifiera ett enda handgrepp blir mindre än när en hel tillverkningsprocess vilar hos en person. Där automatiseringen alltså skapade sådan utbytbart genom sin förenkling, eller kanske snarare fördumning, av tillverkningen skapar koncentrationen av makt en liknande effekt genom den perspektivförskjutning som detta innebär. Automatiseringens förenkling kan för övrigt även den förstås som en slags perspektivförskjutning. Från ett holistiskt till ett partikularistiskt perspektiv – fastmer i en konkret materiell mening.

Möjligheten att göra arbetarna utbytbara var, och är, en av de stora ekonomiska vinsterna med arbetsdelningen över huvud eftersom kostnaden för reproduktion av arbetskraften på så vis minskas avsevärt. Det verkar emellertid som om detta värde på dagens arbetsmarknad är allomfattande och ett mål även för de nya organisationernas flexibilitet och dess strukturomvandlingar. Den ”nya arbetsetiken”, som vi skall återkomma till nedan, och dess värden – anpassningsförmåga, samarbetsförmåga, *teamwork* – som Sennett kopplar samman med organiseringen av arbetet i dagens samhälle kan tänkas bli konkreta manifestationer av och sätt på vilka denna utbytbart understryks. Även för Arendt är *teamwork* en variant av arbetsdelningen och en för hantverket omöjlig organisationsform i det att den omöjliggör mästerskap (1958 s.217).

Denna bild kan tyckas ge anledning att le lite åt Durkheims soliga syn på arbetsdelningens håvor. Där han såg solidaritet och möjlighet till förfining av verksamheterna verkar arbetsdelningen i det postmoderna samhället - drygt 100 år senare – ge upphov till osäkerhet, ångest och förslavande². Den arbetsdelning som beskrivs av Durkheim är ju dock först och främst den, i Marx termer, *samhälleliga* – inte den manufakturmässiga, dvs. den som numer är allestädes närvarande. Durkheims begrepp om arbetsdelningen ligger med andra ord närmare en tanke om yrkesspecialisering. Att det är viktigt att göra skillnad på dessa två typer av uppdelning av arbetet är någonting som också Arendt understryker, att benämna en samhällelig yrkesspecialisering ”arbetsdelning” kan enligt Arendt ”endast rättfärdigas om man antar att samhället utgör ett enda subjekt och att tillfredsställelsen av dess behov delas upp bland enskilda genom en 'osynlig hands' förmedling” (1958 s.79-80 not 39) och förvisso är det precis ett sådant antagande Durkheim gör i och med sin organiska metafor.

Man kan ändock – med detta i åtanke – betänka det plausibla i Durkheims framställning nämligen *möjligheten* att arbetsdelningen (dvs. yrkesspecialiseringen) skulle kunna innebära ett speciellt och framför allt ett mer genomgripande slag av samhällelig solidaritet. Kanske kan man se det som att förutsättningarna finns där (här) försåvitt man bara ser till arbetsdelningen (yrkesspecialiseringen). Vad Durkheim däremot inte tar hänsyn till, med avseende på den spontanitet han anser styra samhällslivet – en spontanitet som går att likna vid den ”osynliga hand” som Arendt refererar till

(ibid.), är att denna alltid kringskärs av specifika individer och grupperns olika intressen och värdeorienteringar. Även om man accepterar Durkheims föreställning om kollektiva krafter som någonting som transcenderar individen går det inte, i detta sammanhang, att bortse ifrån att det sätt varpå detta framställs i *Division of labour* också innebär att det blir omöjligt att förstå de mekanismer som är i rörelse när vissa av grupperna på grund av kulturella eller ekonomiska skäl får tolkningsföreträde och makten att definiera vad som är viktigt att tala om och tänka kring i det offentliga rummet. I sådana fall blir dessa grupperns intressen institutionaliserade i större utsträckning än vad som skulle ha varit fallet om sådana förhållanden inte varit för handen. Det är bland annat den typen av aspekter som går förlorade i det att man ensidigt betraktar samhället just som ett enda subjekt. Vilket, även om man beaktar diskussionen av de anomalier vilken återfinns i Durkheims framställning, är det problem som återkommer. De anomalier som tas upp innebär nämligen alla i någon mening ett spontant självreglerande samhälle som liksom störs i sin fulländning av människorna som lever i det.

Arbetets moral och etik

Begreppet etik avser i allmänhet de föreskrifter som föreligger, eller anses föreligga, med avseende på hur en viss aktivitet bör utföras för att vara moraliskt riktigt – det vill säga rätt i en på något sätt värderande mening. Moral avser de faktiska sätt på vilka en viss aktivitet utförs. Således skulle man kunna definiera arbetsetiken som reflexioner kring hur arbetet bör utföras, med vilket slags patos. De kan följaktligen – teoretiskt sett – tänkas ut av vem som helst. En arbetsmoral däremot definieras, som en följd av detta, som det sätt själva arbetet faktiskt utförs på.

För Sennett handlar arbetsetiken, i sin ursprungliga version, om ”självdisciplinerad användning av tiden och fördröjd tillfredsställelse” (1998 s.98). Baumans definition liknar denna i det att även han understryker den fördröjda tillfredsställelsen (1998 s.13). Baumans idé om arbetsetiken innehåller emellertid ytterligare premisser och sätts i ett historiskt sammanhang där dess funktion, enligt Bauman, var att förse den framväxande industrin med pålitlig arbetskraft. För att kunna fylla denna funktion var arbetsetiken tvungen att innehålla något mer än bara självdisciplin och tålmod. Det krävdes att det infogades ytterligare en aspekt: ”att inte arbeta är dåligt, att arbeta är bra” (ibid. s.13) – och detta även om du redan har vad du behöver för att klara dig.

Arendt visar hur det under den arkaiska perioden i Grekland (700–480 f.Kr.), fanns en viss uppdelning mellan det nödvändiga arbetet och hantverket eller tillverkningen. Vid denna tid betraktades all verksamhet vars syfte var livets upprätthållande med förakt, medan hantverket eller tillverkningen – där även exempelvis sångare kunde räknas in – ansågs höra till en egen klass då dessa verksamheter och dess utövare rörde sig fritt i offentligheten (Arendt 1958 s.121, se även ibid.

not 6). Arbetets plats däremot var i den privata sfären, således utfördes det av slavar och i viss mån även av kvinnor, det vill säga av mer eller mindre ofria människor. Därav också slaveriets utbredning i dessa samhällen: ”slavar var nödvändiga eftersom det finns nödvändiga sysselsättningar (...) d.v.s. att livet och dess nödvändigheter förslavar” (ibid. s.124). I och med den klassiska tiden (480–330 f.Kr.) förändrades dock dessa förhållanden och alla verksamheter kom att klassificeras efter hur stor fysisk ansträngning de krävde. Nödvändigheten var alltså inte längre det som utgjorde distinktionen mellan olika typer av verksamheter utan alla typer av göromål utanför de offentliga angelägenheterna ansågs föraktliga (ibid. s.122).

Genom detta resonemang skulle Arendt kunna sägas understryka den av Bauman framlagda idén att faktiskt få människor att arbeta i den utsträckning som var nödvändigt för industrin också krävde att arbetet omdefinierades och gavs ett moraliskt imperativ i form av arbetsetiken, en omdefinition som alltså lyfte arbetet och lade in ett högre syfte i den verksamhet som historiskt sätt varit så bespottad. Detta kan emellertid också förstås som svarande mot ett behov av att förlika denna historiska syn på arbete med det faktum att allt fler människor blev beroende av lönearbete för sin utkomst. Om man betänker det exempel som Webers framställning utgör blir det måhända möjligt att tänka sig detta imperativ i positiva termer. Webers tanke innebär, som vi sett, att arbetet, som ett sätt att prisa Gud och uppfylla plikter gentemot denne, i sin protestantiska tappning också omvandlade vissa nyckelaspekter av synen på arbetet som sådant: Ju mer flit och arbete desto mer ära till Gud och desto större visshet om den egna saligheten – ett sådant synsätt implicerar förvisso inte att arbetsetiken skulle ha varit en tvingande mekanism utan snarare tvärtom. Arbetsetiken som ett sätt att skapa en yttre och på det sättet även en positiv mening i både lönearbetet och det faktum att detta arbete utfördes för någon annan, dvs. kapitalisten, fabriksägaren, som dessutom profiterade på det. Även om det religiösa elementet i denna etik försvunnit lever flera av dess moraliska värden kvar, någonting som inte minst förekomsten av en diskussion kring dem visar. Men det att få arbetskraften att bete sig ”pålitligt” kan snarare tänkas vara ett utslag av sådana, förhållandevis sena, tänkares ansträngningar som till exempel F. W. Taylor³.

Fördröjning av tillfredsställelsen var en del av dessa protestanters etik och likaså är den ett element i både Bauman och Sennetts framställningar, emellertid på skiljda plan. Sennetts lön för mödan kopplas till utsträckning i *tid*, till den ”självdisciplinerade användningen av tiden och värdet av fördröjd tillfredsställelse” (1998 s.98). Det handlar med andra ord om saker som att arbeta hårt för en enda arbetsgivare med det implicita löftet att göra karriär i åtanke, om att arbeta för att kunna spara pengar (och för att ytterligare sträcka ut tiden kanske man sparar för att till exempel kunna skicka sina barn till en bra skola).

Sennett menar emellertid också att karriärsystemet idag brutit samman och i samband med detta

har också arbetsetiken förändrats:

Fördröjd tillfredsställelse förlorar sitt värde (...) i ett system vars institutioner förändras mycket snabbt; det blir absurt att arbeta länge och hårt för en arbetsgivare som bara tänker på att sälja ut och dra vidare. (...) Den moderna arbetsetiken fokuserar på lagarbete. Den värdesätter sensitivitet i förhållande till andra (...) att vara en god lyssnare och att vara samarbetsvillig; mest av allt betonar lagarbete gruppens förmåga att anpassa sig till omständigheterna. Lagarbetet är den arbetsetik som passar en flexibel politisk ekonomi (Sennett 1998 s.99)

Detta får konsekvenser också för maktförhållandena på arbetsplatsen, betoningen av lagarbetet bidrar till att auktoriteten hos de personer som skall föreställa ledare tonas ned eller till och med är helt frånvarande: ”makt är närvarande i lagarbetets ytliga scener, men auktoritet är frånvarande. En auktoritetsfigur är någon som tar ansvar för den makt han eller hon utövar” (ibid. s.114).

Baumans fördröjda tillfredsställelse verkar å andra sidan röra sig på det specifikt materiella planet: ”premissen är att man för att få något man behöver för sitt livsuppehälle och förbli lycklig måste göra något som andra betraktar som värdefullt och värt att betala för (...) det är fel (...) att vara tillfredsställd med vad man redan har” (1998 s.13). Ur Baumans synvinkel handlar det alltså, i förstone, snarast om en förtäckt hänvisning till själva produktionsprocessens inneboende maktförhållanden.

Med Marx skulle man kunna betrakta detta i termer av ett av de för arbetet under kapitalismen utmärkande dragen – arbetet som ett *medel*. Med arbetet som medel avses det faktum att lönen, i form av pengar är det arbetaren tillägnar sig av sitt arbete, inte den produkt hans arbete frambringar. Det vill säga, med Bauman kan man tänka sig att det är formuleringen av en arbetsetik, som innebär att man ”för att få något man behöver måste (...)”, som i förlängningen leder till den alienation som arbetet som ett medel i Marx mening innebär. Bauman ser med andra ord någonting *yttre* i förhållande till arbetet som sådant, där Marx såg någonting immanent i kapitalismens *organisering* av detta arbete. Baumans arbetsetik innehåller, vidare, ytterligare en i sammanhanget intressant aspekt, det moraliskt förkastliga i att vara nöjd med det man har (1998 s.13). På sätt och vis korresponderar detta väl med Arendts uppfattning om arbetet. I egenskap av *animal laborans* är detta att vara nöjd med det man har helt främmande för människan, givet att allt man har måste förbrukas för att inte förgås. Således kan man se denna aspekt av arbetsetiken, i Baumans version, som korrelerande med arbetsdelningen – i det att det ytterst sett är arbetsdelningen som omvandlat de mänskliga verksamheterna nästan uteslutande till arbeten. Det går inte att vara nöjd med det man ”har” om detta något utgörs av konsumtionsprodukter givet att sådana inte går att ”ha” över huvud

taget – eftersom de enbart framträder i syfte att konsumeras. Att vara nöjd implicerar i denna mening en särskild typ av beständighet som omöjliggörs genom arbetsdelningen, samtidigt som arbetsdelningen på ett plan skapar en typ av förhållande där en arbetsetik måste innehålla ett element av ”missnöjdhet”.

Arbete i konsumtionssamhället

Från det producentsamhälle där arbetsetiken, enligt Bauman (1998), växte fram har vi – i det postmoderna samhället – nu stigit in i konsumtionssamhället. Med detta begrepp avser Bauman ett samhälle som engagerar sina medlemmar främst i deras egenskap av konsumenter, behovet av producenter har alltså i detta samhälle bytts ut mot ett behov av konsumenter (ibid. s.40).

”’Ekonomisk tillväxt’, det viktigaste moderna måttet på att förhållandena är normala och i ordning, huvudindiciet på att ett samhälle fungerar som det ska, anses i konsumtionssamhället vara beroende inte så mycket av ’nationens produktionskraft’ (...) som på konsumenternas energi och entusiasm.” (ibid. s.44)

Arbetsmarknadens flyktighet bidrar till att identitetsskapande i konsumtionssamhället är ett riskabelt projekt och således korresponderar väl med den nya ”konsumtionsetetiken” (ibid. s.46). Konsumtionsetetiken innebär att ingenting bör ”omfattas med fasthet av en konsument” (ibid. s.42); inga behov bör betraktas ens som *möjliga* att tillfredsställa. Angående identitet och denna estetik skriver Bauman sålunda:

den sedvanliga fixeringen vid identiteten (...) har förändrats (...). Vilken identitet man än må begära och önska sig så måste den, precis som dagens arbetsmarknad, ha egenskapen att vara flexibel. (...) Framtiden är full av överraskningar och att handla på något annat sätt skulle följaktligen beröva en något: skära bort de ännu okända och bara vagt anade vinningar som ödets framtida växlingar och oförutsedda livserbjudanden kan föra med sig. (ibid.)

Enligt Bauman präglas konsumtionssamhället av en förskjutning av bedömningsgrunden även av arbetet, från en etisk grund till en estetisk. Arbetet bedöms, menar Bauman, – under de konsumtionsetetiska förhållandena – ”för dess förmåga att alstra behagliga upplevelser” och har inte längre rollen som vare sig identitetsskapare eller som vägen till moralisk bättring eller frälsning (ibid. s.53). Vad Bauman egentligen avser med denna konsumtionsetetik rent begreppsmässigt är osäkert. Vad den *innebär* står relativt klart i det som sagts ovan: *engagemangsflykt i jakt på*

upplevelser. Det är ett förhållningssätt till omvärlden och de i den företagna verksamheterna som innebär en spänning mellan en stark önskan om att få uppleva dessa ”behagliga upplevelser” – helst ”hela tiden”, även på jobbet – och en rädsla för engagemang vilken gör att det samtidigt tycks omöjligt att skapa denna typ av upplevelsekontinuitet.

Vad gäller arbetet som en identitetsskapande faktor kan man vidare tänka sig att det föreligger en paradox här. I det moderna och postmoderna samhället, karaktäriseras arbetet i mångt och mycket av arbetsdelningen. Denna kan dels förstås som en aspekt vilken gör det mindre troligt att identiteten skulle kunna bygga på arbetet över huvud. Med Simmels tanke om ”personlighetens tillbakadragande”, Marx alienationsbegrepp och Arendts tanke om att det under arbetsdelningen inte kan finnas individer utan ”endast artexemplar” (1958 s.170) i åtanke tycks en sådan identitetsgrund svår att argumentera för.

Dels kan man, med den fragmentering av arbetet som beskrivs av Sennett och Bauman, tänka sig att det för en stor grupp människor inte finns en tydlig skillnad mellan arbetstiden och/eller platsen och övriga aspekter av livet varför identitetsskapandet både blir mer förknippat med arbetet och svårare att formulera på ett koherent sätt med basis i just detta arbete⁴. Det vill säga, i någon mening måste identiteten, i större eller mindre grad, baseras på arbetet samtidigt som organiseringen av arbetet gör detta allt svårare.

Omvandlingen av en arbetsetik till en konsumtionsetetiken för också med sig ett betonde av valfriheten som det högsta värdet, vilket kan sammanfattas i termer av ett *valfrihetsparadigm*: Bauman skriver sålunda:

Att uppfylla konsumentens kallelse betyder att välja i större uträkning, oavsett om det leder till mer konsumtion eller ej. Att anamma konsumentens modalitet betyder först och främst att fatta tycke för valet; först i andra hand, och inte alls oeftergivligen, betyder det att konsumera mer. (1998 s.49)

En effekt av arbetsetiken var, enligt Bauman, att den gjorde alla arbeten jämlika i en moralisk mening: alla arbeten var uppbyggliga och karaktärsdanande. Omvandlingen av arbetsetiken innebär emellertid att denna den etiska bedömningen av arbetet i sin tur också försvinner; den estetiska granskningen av arbetet framhäver istället skillnaderna mellan olika arbeten och konstruerar vissa typer som ”intressanta” och ”spännande” medan andra, med Baumans ord, helt enkelt är ”trista” (ibid. s.54). Arbetet som kall blir följaktligen en förmån för en ”mycket liten elit” (ibid. s.55). Bauman använder sig här explicit av ordet *kall* och man kan fråga sig huruvida det är ett adekvat ordval – särskilt om man betänker att även om detta ord förvisso var i bruk innan Weber använde

sig av det för att beskriva den ”psykologiska drivkraft” som den protestantiska etiken tillförde tanken om arbetet och pliktuppfyllelsen så har det i efterhand kommit att bli nästan oskiljaktigt från denna användning. I alla händelser om användningen sker i samband med en i den samhällsvetenskapliga kontexten situerad diskussion om arbetet. Det skulle kunna vara ett fungerande begrepp även i Baumans sammanhang, givet att det arbete som där beskrivs som ett kall är det i vilket plikten att välja kan ta sitt uttryck. I den meningen kanske då också marknaden verkligen är Gud i vårt samhälle idag. Å andra sidan kan en sådan tolkning tyckas lite ansträngd då plikten att välja för det första inte försiggår, eller ens skulle kunna försiggå, under de metodiska former som *yrket* innebar. Dagens flexibla arbetsmarknad medger på sätt och vis inte yrkesmänniskans existens utan premierar istället den konvertibla kunskapen – förmågan att anpassa sig och samarbeta för att tala med Sennett. Vidare är nyttomaximeringen i denna väljandets tidsålder inåtvänd på ett sätt som nyttomaximeringen i förhållande till det allra yttersta – dvs. Gud – på intet sätt medger. Maximal nytta i Baumans samhälle handlar om tillfredsställelsen av helt världsliga begär, om friheten att välja på ett sätt som har mycket lite med nytta i Webers mening att göra. Den psykologiska drivkraften med avseende på arbetet får, för det tredje, nog sökas någon annanstans än i definitionen av detta arbete som ett kall eftersom den ”mycket lilla elit” (ibid. s.55) som Bauman tillskriver denna möjlighet förmodligen minst av alla har ett psykologiskt *behov* av en sådan drivkraft – i det att de poster och arbeten de innehar i Baumans beskrivning verkar innebära (möjlighet till) drivkrafter *i sig själva*; i egenskap av ”spännande” och ”intressanta” (ibid. s.54).

Tidsaspekten

Sennett menar att när tiden bryts upp i osammanhängande sjok blir det problematiskt för människor:

Förutsättningarna för tiden i den nya kapitalismen har skapat en konflikt mellan karaktär och upplevelse, upplevelsen av tiden som splittrad hotar människors förmåga att forma sina karaktärer till sammanhängande narrativ. (1998 s.31).

Även om människor alltid har fått vara beredda på att händelser som exempelvis krig och missväxt skapar oordning i deras liv har dessa händelser tidigare varit möjliga att betrakta som någonting utöver det vanliga. I vår tids kapitalism befinner sig dessa störningsmoment mitt i livet, de är en normal del av varje persons vardag och på så sätt skiljs individens vilja från hennes beteende, det vill säga möjligheten att bete sig på det sätt man skulle önska blir kringskuren och förekomsten av dessa störningsmoment försvårar dessutom för henne att känna tillit och hängivenhet (ibid.). Den förmåga till hängivenhet som saknas hos även Baumans konsument – eller kanske snarare

ovillighet, givet valfrihetsparadigmet – beskrivs alltså av Sennett i termer av tidens disorganisation, vilken gör det svårt för människor att skapa sammanhängande karaktärer. Detta skulle måhända kunna ses som en utvidgning av det för det postmoderna samhället typiska försvinnandet; ”de stora berättelsernas” försvinnande. I det att vi i denna disorganisation och brist på kontinuitet kan se en tendens till även de ”små berättelsernas försvinnande” – individens (möjlighet till) berättelsen om sig själv⁵.

Där Baumans konsument och dennes osäkra identitetsbygge framstår som någonting som fyller en funktion och som således också aktivt underhålls av individen – givet det samhälle han också beskriver, framstår Sennetts människa snarare som ett offer för omständigheterna. När man sätter dessa två beskrivningar av det postmoderna tillståndet i relation till varandra tycks det som om vi har att göra med två ytterligheter. För Bauman korresponderar flyktigheten och flexibiliteten på arbetsmarknaden med flyktigheten och rastlösheten hos människan. För Sennett orsakar flyktigheten och flexibiliteten på arbetsmarknaden dessa karaktärsproblem hos henne.

Man skulle kunna tänka sig att denna flyktighet och osäkerhet – i både Sennetts och Baumans mening – både på arbetsmarknaden och i karaktären är en logisk konsekvens av arbetssamhället sådant det beskrivs av Arendt. Arbetssamhället är i Arendts termer oundvikligen också ett konsumtionssamhälle. Ett samhälle som behärskas av *animal laborans*: i och med att de produkter som produceras genom arbete, enligt Arendt, är konsumtionsartiklar är ett samhälle som enbart producerar saker och ting just genom arbete ett konsumtionssamhälle eftersom arbete och konsumtion ”egentligen bara är två stadier av samma process som livsnödvändigheten påtvingat människan” (Arendt 1958 s.174).

Genom att bedöma merparten av de mänskliga verksamheterna i termer av huruvida det går att leva på dem och huruvida de inbringar en lämplig/rimlig utkomst, reduceras de till former av arbete. Arendt benämner detta ”arbetets befrielse” (ibid.) – till skillnad från arbetarklassens befrielse⁶ – och menar med detta hur arbetsdelningen omvandlat merparten av de mänskliga verksamheterna till arbete. ”I förhållande till 'livets allvar', som består i att reproducera livet genom arbete och *to make a living*, blir alla andra verksamheter till hobbies” (ibid. s.176, emfas i original).

Dock spelar det ingen roll hur mycket produktiviteten än ökar och hur mycket fritid människor får att utföra dessa ”hobbies” på eftersom

animal laborans' överskjutande tid används aldrig till något annat än konsumtion, och ju mer tid som finns till förfogande, desto mer glupande och hotande blir dess aptit och önskningsar. Begäret förfinas visserligen så att konsumtionen inte inskränker sig till livsnödvändigheter utan just inriktar sig på det överflödiga, men det förändrar inte

samhällets karaktär utan medför en allvarlig risk för att alla föremål i världen, kulturprodukter såväl som bruksföremål, hemfaller åt konsumtion och förintelse. (ibid. s.182)

Eftersom produktionskapaciteten vida överstiger alla egentliga behov kan samhället inte ”erbjuda tillräckligt med arbete för att upprätta en jämvikt mellan arbete och konsumtion och därmed ge de arbetande och konsumerande massorna det de kallar lycka” (ibid. s.183). Samtidigt medger arbets- eller konsumtionssamhället (i sin yttersta form) inga fasta punkter utan är fångat i en oändlig process där det ena med nödvändighet måste ge det andra. Det är det totala världsförfrämigandet, och konsumtionen blir – i och med dess samband med arbetet och därmed levandet – att vara, hålla sig vid liv. Det blir med andra ord ett sätt att skapa trygghet i en för övrigt omskakande och omskakad värld.

Avslutande reflexioner och paradoxer

Ur det ovan sagda tycks tre begrepp eller teman framträda som särskilt viktiga eller avgörande för arbetet såsom det upplevs och organiseras i det postmoderna samhället. Arbetsdelningen, bristen på kontinuitet, samt flexibilitet. *Innebörden av arbetet i detta samhälle tycks med andra ord kännetecknas av hur dessa aspekter präglar relationerna mellan arbetet och samhället, och mellan arbetet och individen.*

Vi har sett att arbete och konsumtion är två oskiljaktiga begrepp och på så vis har en mer nyanserad bild av det konsumtionssamhälle som beskrivits av Bauman kunnat framträda. Vi har också sett att arbetsdelningen på den postmoderna arbetsmarknaden tagit plats på nya områden. Utifrån detta skulle jag vilja föreslå ett begrepp som komplement till arbetsdelningen förstådd i materiella termer – den som av Marx benämns ”manufakturmässig arbetsdelning” – nämligen begreppet *temporal arbetsdelning*. Med detta begrepp tänker jag mig att man kan beskriva de effekter som uppbyggnaden av arbetets temporala kontinuitet får – dvs. själva *arbetstidens* organisering; ökningen av deltidsarbete, arbete för bemanningsföretag, skiftarbete, lagarbete (*teamwork*), karriärstegens sammanbrott. Dessa fenomen får effekter dels för möjligheten att rationalisera bort ”byråkratiska lager” ur organisationer och företag och därmed också relationer mellan människor. Dels blir människornas möjlighet att skapa sig själva på ett kontinuerligt sätt även den kringskuren av denna typ av arbetsdelning. Vad de två typerna av arbetsdelning har gemensamt, förutom den uppbyggnad av själva det praktiska utförandet av arbetet respektive uppbyggnaden av tiden, är den utbytbarhet denna typ av fragmentisering samtidigt innebär. Ur detta tycks vidare en speciell paradox framträda: Det är just fragmentiseringen som ”samlar”

verksamheterna och underordnar dem arbetets logik. Det vill säga, det är fragmentiseringen – arbetsdelningen – som skapar ett slags verksamhetsmässig enhet; allt är arbete. Kanske är detta även en bidragande orsak till det postmoderna samhällets upptagenhet av arbetet; att arbetets förhärskande ställning är det enda som erbjuder ett sammanhang – i form av ett slags förändringsbenägen konformitet – med avseende på alla de fragmentiserande effekter och den diskontinuitet det samtidigt tycks innebära.

Trots det processuella i relationen arbete – konsumtion har vi också sett att bristen på kontinuitet hela tiden återkommit i diskussionen. Förutom den brist på kontinuitet som den temporala arbetsdelningen innebär har vi diskuterat det som av Sennett benämns den ”nya arbetsetiken”, medan Bauman talar om en ”konsumtionestetik”. För båda begreppen är bristen på kontinuitet en framträdande aspekt. Det går att förstå denna brist på kontinuitet som korrelerande med det faktum att arbetet bara kan frambringa konsumtionsvaror och att själva världens beständighet på så sätt hotas – i och med att de ting som skall konstituera den inte så mycket *är* som konsumeras.

Det som Sennett benämner ”den nya arbetsetiken” handlar inte så mycket om hur ett arbete skall utföras utan snarare om *personliga egenskaper* som exempelvis samarbets- och anpassningsförmåga, medan den flexibilitet som Baumans konsumtionestetik innebär tycks baseras på eller korrelera med en speciell, postmodern rädsla för att låsa fast sin identitet. Ur en annan synvinkel blir det ökade behovet av flexibilitet en konsekvens av arbetsdelningens *immanenta logik*, för att tala med Simmel.

Flexibiliteten har på dagens arbetsmarknad blivit egenskapen framför alla andra och med hjälp av vad jag valde att kalla *valfrihetsparadigmet* blir det också möjligt att konstruera denna flexibilitet som någonting, för den enskilde individen, önskvärt. Gemensamt för dessa uppfattningar om flexibilitet tycks vara att de går så nära inpå individen, att de berör hennes person på ett helt annat sätt än vad någonsin det att tillägna sig ett yrke kan ha inneburit. Man *har* ett yrke. Man *är* flexibel. Emedan man förvisso även kan vara en yrkesman/kvinna är detta en roll som är avgränsad på ett mycket specifikt sätt i förhållande till en uppgift och alltså inte att jämföra med det att ”vara flexibel”. Som ett, måhända extremt, exempel på detta närmande kan för övrigt nämnas det dotterbolag till en stor svensk koncern som infört ett system där de anställda tilldelas ”röda och gröna kort” med avseende på deras sociala förmåga⁷.

För den enskilde innebär detta också att tillägnet av kunskaper och färdigheter får någonting diffust över sig. De nödvändiga kunskaperna handlar inte så mycket om uppgiften som skall utföras utan om den enskilde arbetstagarens förmåga att hantera de (flexibla) premisser under vilka så skall ske, och om att den disorganisation och flexibilitet som finns på arbetsmarknaden inte tillåter mästerskap i någonting annat än just disorganisation och flexibilitet. De kunskaper som behövs i en

sådan situation skulle, som jag nämnde ovan, kunna benämnas *konvertibla kunskaper*⁸.

Sålunda kan vi nu förstå också varför avsnittet om texternas diskussioner av arbetsetiken betitlats ”arbetets moral och etik”; den nya arbetsetiken handlar nämligen inte längre så mycket om etik som om moral i det att även om arbetet i det postmoderna samhället är av en så fragmentiserad art att det knappast går att formulera en etik kring det i någon egentlig mening så kan den arbetande människan förvisso ha en egen arbetsmoral, någonting som också förutsätts i de definitioner Sennett och Bauman ger sina begrepp. Denna skillnad är således ytterligare en aspekt av ”närmandet individen”⁹.

Med avseende på vad som sades inledningsvis gällande arbetets logos vill jag alltså framställa denna diskussion och framförallt de här begreppen som denna uppsats specifika bidrag till möjligheten av förståelse av fenomenet arbete i det postmoderna samhället.

Noter

Inledning

1. Med detta begrepp avser jag, den för kapitalismen typiska, tanken om ekonomisk tillväx som drivkraft för *alla* typer av välstånd i samhället. Minskad fattigdom, ökad jämlikhet är exempel på typer av sådant välstånd.

Försvinnande världen

1. Som läsaren kanske misstänker baserar Sennett denna sista del av resonemanget i stor utsträckning på de tankar som framförts av Claude Lévi-Strauss (1962).
2. Därmed dock inte sagt att arbetsdelningen och de produktionsvinster den innebär inte kan ge, skulle kunna ge eller för den delen redan ger och har positiva effekter; svälten nuförtiden beror i alla fall inte på konkret *brist* (den positiva effekten i det exemplet varande produktionsökningen och möjligheten till en slags global arbetsdelning (trotsande vädrets makter)).
3. Jfr. Braverman (1974:1985)
4. Jfr. Även Parsons (1951): "En av institutionaliseringens primära funktioner är att ordna dessa olika aktiviteter och relationer så att de konstituerar ett tillräckligt koordinerat system, vilket är möjligt för aktörerna att hantera, på så sätt kan konflikter på det sociala planet minimeras. Det finns två särskilt intressanta aspekter av denna ordning. Den ena är etablerandet av ett tids-schema – så att olika tider är "undanlagda" för olika aktiviteter, med olika personer. Ledig tid från yrkesmässiga åtaganden (...) är ett exempel. Att det finns en tid – och en plats - för var och en av många olika aktiviteter förhindrar kraven från den ena att påverka störande med avseende på kraven från den eller de andra. Faktum är att ett samhälle så komplext som vårt förmodligen inte skulle kunna fungera utan relativt fasta tids-scheman, och problemet med kulturella värderingar och behovs-dispositionernas strukturer i en sådan tidsorganisering är av största vikt." (s.302).
5. För (ytterligare) en intressant diskussion kring hur detta att skapa koherenta berättelser (narrativ) går till och är en viktig del av identitetsskapande över huvud i det västerländska samhället se Linde (1993). Denna diskussion är särskilt intressant som jämförelsematerial emedan den till största delen behandlar medelklass personers tankar kring sina yrkesval och även diskuterar skillnaden mellan relevansen av just yrkesvalet som grund för "livsberättelser" för människor ur arbetarklassen och dessa medelklassinformanter.
6. Arendt diskuterar i sin framställning (s.287-295) även arbetarrörelsen, ehuru intressant har en diskussion kring detta emellertid fått uteslutas ur föreliggande uppsats av utrymmesskäl.
7. *Efter arbetet* #34 (26.8.11)
8. Jfr. även tanken om "livet som projekt" som framförts av Boltanski och Chiapello (2006): "Livet uppfattas som en serie projekt, desto mer värdefulla ju mer de *skiljer* sig från varandra. Det som är relevant är att alltid sträva efter aktivitet, att aldrig vara utan ett projekt, utan idéer (...)" (s.169, min emfas). Denna text är särskilt intressant då det den undersöker och jämför är material från "professional management reviews" (s.164) från 60 respektive 90-talet, det handlar med andra ord om en väsentligt annorlunda ingång än den här företagna, då perspektivet – med avseende på materialet – snarare är de organiserande än de organiserades.
9. Jfr. definitionerna av begreppen etik och moral i inledningen till avsnittet *Arbetets moral och etik*

Referenser

Litteratur

Alvesson, Mats & Sköldbörg, Kaj (1994) *Tolkning och reflektion: vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*

Lund: Studentlitteratur

Arendt, Hannah (1958:1998) *Människans villkor, vita activa*

Göteborg: Daidalos

Bauman, Zygmunt (1998) *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen*

Göteborg: Daidalos

Bergström, Göran och Boréus, Kristina (2005) "Diskursanalys" i *Textens mening och makt* s.305-362

Lund: Studentlitteratur

Braverman, Harry (1974:1985) *Arbete och monopolkapital: arbetets degradering i det tjugonde århundradet*

Stockholm: Rabén och Sjögren

Coser, Lewis A. (1971:1977 (2:a uppl.)) "Georg Simmel – The Work" i *Masters of sociological thought* s.177-194

USA: Harcourt, Brace, Jovanovich inc.

Crouch, Colin (2005:2011) *Postdemokrati*

Göteborg: Daidalos

Durkheim, Emile (1893:1984) *The division of labour in society*

New York: The Free press

Lévi-Strauss, Claude (1962:1984) *Det vilda tänkandet*

Lund: Arkiv förlag

Linde, Charlotte (1993) *Life stories: The creation of coherence*

New York: Oxford University Press

Lukács, György (1910:2010) "On the nature and form of the essay" I *Soul & form*

Sanders, John T. och Terezakis, Katie (red.) s.16-35

New York: Columbia University Press

Marx, Karl (1973) "Det alienerade arbetet" i *Marx i ett band* s.29-44

"Arbetsdelningen" i *Marx i ett band* s.146-172

Engelstad, Fredrik & Elster, Jon (red.)

Vänersborg: Pax Forlag A/S

Parsons, Talcott (1951:1966) *The social system*

New York: The Free press

Sennett, Richard (1998) *The corrosion of character*

New York: Norton & company

- (2008) *The craftsman*
London: Penguin books/Allen Lane

Simmel, Georg (1971) "Freedom and the individual" i *On individuality and social forms* s.217-227
"Group expansion and the development of individuality" i *On individuality and social forms* s.251-294

"Subordination and personal fulfillment" i *On individuality and social forms* s.340-348

Levine, Donald N. (red.)

Chicago: The University of Chicago press

Weber, Max (1978) "Åsketismen och den kapitalistiska andan" i *Arbetets frihet och förnedring* s.100-122

Karlsson, Jan (red.)

Uppsala: Almqvist & Wiksell

- (1920:1958) *The protestant ethic and the spirit of capitalism*

New York: Charles Scribner's Sons

Artiklar

Boltanski, Luc och Chiapello, Eve (2006) "The new spirit of capitalism" *International Journal of Politics, Culture and Society* vol. 18, 161-188

Strandberg, Klara (2011) "Ett förkastligt system" i *Efter arbetet* #34 s.10

Internet

Alienation <http://www.ne.se/lang/alienation> Nationalencyklopedin hämtat 6 augusti 2011

Flexibilitet <http://www.ne.se/sve/flexibilitet>, Nationalencyklopedin hämtat 6 augusti 2011

Etik <http://www.ne.se/lang/etik> Nationalencyklopedin hämtat 6 augusti 2011

Moral <http://www.ne.se/lang/moral> Nationalencyklopedin hämtat 6 augusti 2011